

Дмитро БУТРИН

*магістрант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННО- ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ ЗБАРАЗЧИНИ

Питання вивчення оборонно-фортифікаційної спадщини Тернопільщини розглядається на даний час як поєднання наукових та краєзнавчих досліджень науковців XIX – XX ст. та сучасних наукових праць та краєзнавчих розвідок. Незважаючи на це, існує ще ряд проблемних моментів та “білих” плями в історії населених пунктів області та їх оборонних споруд. Це пояснюється фрагментарністю джерелознавчих, архітектурно-археологічних і пам’яткоохоронних досліджень замків, в більшості, занедбаних і спотворених часом і людиною.

Наукові дослідження замків Тернопільської області, в т.ч. і «нового» Збаразького замку, можна умовно поділити на відповідні групи: вивчення історії й архітектури, охорони та відтворення, пристосування і ревіталізації. Такі дослідження почали з’являтися в першій половині XIX ст. Відомі вчені-історики, краєзнавці та громадські діячі польського, українського та російського походження займалися питання історії оборонних споруд регіону. Оскільки, частина замкових комплексів була споруджена на території Великого князівства Литовського та Речі Посполитої і належала польським магнатам, то переважна більшість дослідників були польського походження. Відповідно, замки під час дослідження їх історії, розглядалися, як об’єкти польської історико-культурної спадщини з відповідним відбитком на об’єктивність суджень та висновків. Аналізуючи польську історіографію, потрібно відфільтрувати чисто наукові факти від заангажованого політичного і етнонаціонального нашарування. Не зважаючи на це, такі дослідження в значній мірі носили і прикладний характер, що супроводжувався аналізом літописів та історичних хронік, введенням в наукових обіг документальних матеріалів юридичного спрямування, обмірами руїн замків, археологічними розвідками тощо. Такі дослідження дозволяють прослідкувати часову трансформацію історико-генеалогічних конструкцій власників укріплень, виявити втрати тих чи інших архітектурно-мілітарних елементів фортець, визначити різночасові добудови укріплень і т.п.

Опис історії волинських і подільських земель Тернопільщини, а Збараж знаходиться якраз на межі цих етно-політичних, та їх оборонних споруд, знайшли своє відображення в працях таких дослідників, як М. Балінський, Т. Ліпінський, які на основі матеріалів з приватних архівів, збірок та бібліотек потужних магнатських родів Вишневецьких, Любомирських, Потоцьких, Сангушків видали ряд своїх праць. Особливістю такого висвітлення є історико-статистичний характер, коли на основі загального опису терену подаються короткі історичні відомості про оборонні споруди чи резиденції. В цих працях вперше наводиться інформація про об’єкт нашого дослідження – “другий” Збаразький замок, що зароджувався на протилежному (лівому) березі р. Гнізна за три кілометри від “першого” Старозбаразького. Так, автори зазначають, що “коли Татари на початку XVI віку місто і замок в старому Збаражі спустошили, був виставлений натомість у 1587 р. пишній будинок, належно укріплений” [1, s. 914]. Це твердження, на перший погляд, суперечить, як польській, так і українській історіографічній традиції, яка в переважній більшості випадків датує Збаразький замок 1620–1627 рр. і приписує їх фундацію князями Христофору (Кшиштофу) і Юрію (Єжи) кн. Збаразькими.

Надзвичайно цінним науковим доробком є діяльність О. Яблоновського з підготовки до друку серії томів статистичних джерел середини XVI – початку XVII ст. [2]. Великі передмови дають можливість прослідкувати його погляди щодо розвитку фортифікаційної мережі порубіжжя, яку автор пов'язував з розвитком колонізаційних процесів. Велика роль у оборонному будівництві надавалася шляхетській ініціативі. О. Яблоновський подав реєстр приватних замків Поділля, Брацлавщини, Київщини, розглянув їх розташування на кордонах у історико-географічному плані, в т.ч. і Збаразький.

На початку XIX ст. замкові комплекси, знаходячись у приватній власності, не розглядалися, як пам'ятки історії та архітектури. Невідповідність існуючим суспільно-політичним і побутовим сторонам життя призвело до того, що більшість замків швидко занепали й перетворилися на руїни. Це викликало серед польської інтелігенції потяг до збереження цих пам'яток старовини, що стали розглядатися як свідчення давньої могутності Речі Посполитої, чудові зразки досягнень будівельної та військової технології епохи середньовіччя. Наприкінці XIX ст. знаний польський дослідник О. Чоловський підняв питання про катастрофічний стан оборонної архітектури й загрозу її цілковитого зникнення, звернув увагу на проблему рятування. Заслуговує уваги опис та обміри замку та прилеглої території, описаної дослідником станом на кін. XIX ст. Значна увага приділяється А. Чоловським опису та стану збереження в'їздової надбрамної вежі та палацу з двома бічними крилами (флігелями) [3]. Автор в деталях розповідає про проект італійського архітектора Вінченцо Скамоцці, який виконав проект оборонного палацу для коронного конюшого Кшиштофа кн. Збаразького і був опублікований в трактаті “Ідея загальної архітектури” (Венеція, 1615). Дослідник ще тоді відзначив невідповідність існуючої споруди і проекту В. Скамоцці і висловив припущення, щодо участі в будівництві замку голандського архітектора Г. ван Песна. Коротко розповідає А. Чоловський і про дві основні історичні події, що відбулися під Збаражем у 1648–1649 рр. та 1675 р., тобто, захоплення замку козаками у 1648 р., “семитижнева облога” міста 1649 р. та штурм і руйнування замку козаками П. Дорошенка та великого візира османів Ібрагіма Шишмана в 1675 р. В загальних рисах автор розповідає про роль тодішнього власника Збаража і великого коронного гетьмана Речі Посполитої Дмитра-Юрія кн. Вишневецького у відбудові укріплень в 1676–1682 рр., але помилково зараховує до числа власників Збаразького князівства Міхала Вишневецького (†1744), маючи, очевидно, на увазі Міхала-Сервація князя Вишневецького, який, дійсно, помер у 1744 р., але жодного відношення до Збаража не мав. Згадує дослідник і про існування у 1840 р. в Замковому палаці цукроварні, історія якої буде описана в другому розділі [1, S. 63].

Окрему групу історіографічних досліджень, присвячених історії Збаразького замку періоду “Хмельниччини” складають праці польських дослідників початку XX ст. Чільне місце серед них займають статті видатного польського історика Людвика Кубалі (1838–1918 рр.) [4; 5]. У спадщині вченого чільне місце посіли такі твори, як «Szkice historyczne» (т. 1–2; 1880–1893 рр.), «Jerzy Ossoliński» (т. 1–2; 1883 р.), «Wojna Moskiewska r. 1654–55» (1910), «Wojna Szwedzka r. 1655–56» (1913 р.), «Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656–57» (1917 р.), «Wojna duńska i pokój Oliwski r. 1657–60» (1918 р.). Українсько-польським взаєминам присвячено, зокрема, праці «Szkice historyczne» («Історичні нариси») та «Jerzy Ossoliński» («Єжи Осолінський»), які неодноразово перевидавали у Польщі, що свідчить про їх наукову вартість. Слід зазначити, що у, так званих, “Збаразьких війнах” під час Зборівської битви саме польський політик «зумів підкупити кримського

хана Іслам-Гірея III і цим вплинув на умови Зборівського мирного договору 1649 р.» [7, с.139].

Найпершим здобутком історичної студії про Збаразьку битву є джерельна база дослідження, зокрема численні архівні матеріали, що автор зумів віднайти на теренах Галичини. Слід відзначити такий факт, як традицію створення в Речі Посполитій численних пам'яток, що відображали кожен військовий похід чи війну. У примітках до нарису «Облога Збаража і Зборівський мир» автор послався на розмаїті за змістом і формою джерела. Тут такі жанрові форми, як хроніки, історичні трактати і нариси, різні види «літератури факту» – реляції, описи посольств, листи, мемуари, похідні й табірні щоденники. Доцільно виділити діаріуші перебігу сеймових подій, що вели офіційно на кожному сеймі, часто фіксуючи дані про козацькі посольства на сейм та хід переговорів із ними. Вчений на сторінках своєї праці процитував два діаріуші про облогу Збаража, один із них – «Djarjusz krótszy oblężenia Zbaraża» – навів повністю в Додатках до нарису [2, s. 116–118]. Також там подано лист А. Мясковського до королевича Кароля – як «правдивий, що з королем під Зборовом діялося», та звернення кримського хана до польського короля від 19 серпня 1649 р., котре містило умови перемир'я [3, s. 119–122].

Нарис Л. Кубалі «Облога Збаража і Зборівський мир» складається з семи параграфів: I. «Obóz pod Zbarażem» («Табір під Збаражем»), II. «Szturm i oblężenie» («Штурм і облога»), III. «Odsiecz» («Допомога»), IV. «Bitwa pod Zborowem» («Битва під Зборовом»), V. «Traktaty z hanem» («Договори з ханом»), VI. «Traktat z Chmielnickim» («Договір із Хмельницьким»), VII. «Pod Zbarażem» («Під Збаражем»). Польський історик сумлінно ознайомився з географією і топографією краю, про що свідчить детальний опис околиць міста. Особливу увагу він приділив характеристичі місцевості навколо Збаража, яку супротивники використали під час облоги. Вчений зазначив: «Була то околиця більш водяниста й лісиста, ніж нині» [4, s. 75]. Численні стави, болота, ліси та яри довкола утруднювали наступ ворога, а військо, стоячи там обозом, могло вільно пересуватися, здійснювати вилазки й забезпечувати своїх коней кормом. Водночас, зазначив дослідник, ця місцевість за останніх двісті років зазнала значних змін. Чорний ліс, наприклад, у той час сягав дороги до Заложців, а вздовж шляху з Вишнівця росли дуби тощо.

Значне місце у нarisі відведено опису міста й замку того часу: «Miasto Zbaraż, z trzech stron wodą obiane, usiadło niby w podkowie. Wschodu i zachodu broniły dwa stawy, od południa jakby łukiem rzeczką Gniezną połączone. Otwór zwrócony ku północnemu zachodowi, ku Założnicom, obwarowany był fosą, ostrokołem i parkanami. Ramiona tej podkowy przedłużały się od wschodu wzgórzami, a od zachodu Czarnym lasem, tak, że tylko drogą od Założnic przystęp był wolny pod miasto. Od wschodu na drugim brzegu Gniezny wznosił się na wzgórze potężny zamek Zbaraskich, pyszny gmach r. 1587 wystawiony; pomiędzy nim a wschodniem stawiskiem leżało przedmieście Przygródek» [5, s. 75].

Водночас автор зазначив розташування польської військової артилерії під керівництвом генерала К. Пжиємського, як зафіксовано в діаріуші, вали табору простягнулися на південь від міста й замку на мило. У нarisі «Облога Збаража і Зборівський мир» детально відображено хронологію історичних подій упродовж липня-серпня 1649 р., починаючи від прибуття польського обозу до Збаража 2 липня. Автор процитував лист А. Фірлея до короля й канцлера від 8 липня, на сторінках якого йдеться про непослух польських вояків, серед яких готових до бою залишилося 6000. Водночас вони з

нетерпінням чекали на приїзд Я. Вишневецького, котрий, ображений на короля, не надто поспішав перебрати керівництво армією. Князь із 3000 солдатів виїхав лише 9 липня. За свідченням очевидців, його прибуття викликало велику радість у таборі: кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський віддав князеві Яремі булаву, а солдати несли його на руках і «задарма служити обіцяли» [5, s. 77].

Як дослідив Л. Кубаля, польський табір нараховував 15000 осіб, із яких 9000 становило військо, зокрема 2000 було піхоти, решта – верхові. А повстанців, згідно з урядовою реляцією, наступало 300000 «черні разом із військом козацьким». Учений, посилаючись на козацького лікаря, навів такі цифри: полковників було 23, а в полку – від 5000 до 20000 людей. Водночас Л. Кубаля назвав прізвиська керівників і найменування полків, їм підпорядкованих: Вороньченко – Черкаський, Лобода – Переяславський, Кулак – Карвовський, Нечай – Брацлавський, Степка – Уманський, Морозовицький (Морозенко) – Корсунський, Євстахій – Кальницький, Бурляй – Гадяцький. Разом із козаками прибуло 100000 ординців на чолі з татарським ханом, 6000 турків, які мали 70 гармат і незліченну кількість коней [4, s.54].

Грунтовний аналіз витоків та авторства, як самого замку, так і палацу в 50-х роках минулого століття провів у своїй статті “Тасмниця замку у Збаражі” польський історик архітектури Адам Мілобезький [6]. Відкинувши запропонованих А. Чоловським (Г. ван Пееен) та В. Добровольською (А. дель Аква) кандидатів, автор сформулював риси та ознаки гіпотетичного, потенційного претендента на роль автора замкових укріплень. Це мав би бути італієць, (можливо – венеціанин), перебувати в цей період в Речі Посполитій (очевидно, в королівському оточенні), бути дотичним до інших архітектурних об’єктів родини Збараських (Єжи і Кшиштофа). Однак, реального автора названо не було і “Тасмниця замку у Збаражі” – залишилася тасмницею і надалі [6, s.373].

У 2003 р. спробу її розгадки здійснив знаний польський історик архітектури др. Маріуш Карпович, який у 1994 р. опублікував монографію “Маттео Кастелло – архітектор раннього бароко” [2]. Через 9 років, переосмисливши роботи М. Кастелло, та проаналізувавши вище наведену статтю А. Мілобезького, обґрунтовано запропонував на роль автора Збараського замкового палацу, саме М. Кастелл(о)і, який також був і автором каплиці Св. Катерини домініканського костелу Св. Трійці у Кракові, де упокоїлись “останні” Збараські – Юрій (1631) і Христофор (1627) [3].

Тема історії фортифікаційної архітектури знайшла висвітлення в роботах тих дослідників, які присвятили окремі статті саме “другому” Збараському замку і брали участь у його повоєнних обмірах та дослідженнях 1946–1964 р., а саме, М. Говденко, О. Годованюк, Ю. Нельговського [8; 9]. В своїх працях згадані дослідники, розглядають історію фортифікаційного будівництва твердині на Замковій горі першої половини XVII ст., поєднуючи її з аналізом різноманітного історичного матеріалу, фактичного сучасного стану фортифікацій. Юрій Нельговський запропонував три етапи розбудови Збараського замку в період кін. XVI – 1670 рр. [10] [9, с.127].

Окрему групу становлять архітектурознавчі дослідження збережених замків Тернопільської області, початок проведення яких пов’язаний з багаторічною акцією обстеження пам’яток архітектури, що її проводив Держбуд України з 1948 по 1963 рр. Значний масив інформації містять матеріали міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій. У них йдеться про історію окремих замків, архітектурну цінність. Матеріали конференцій нерідко дозволяють оперативніше оприлюднити нові факти

порівняно зі статтями і монографічними дослідженнями, обмінятися думками про окремі проблеми історії замкових комплексів. Значна за обсягом та змістом наукова робота дала позитивні результати. На початку 90-х рр. XX ст. всі замкові комплекси Тернопільщини були описані, мали обмірні креслення, короткі історичні довідки, на деякі з них було складено проектну документацію щодо реставрації та подальшого використання. Але в цей період увага акцентувалася на архітектурознавчих дослідженнях, визначенні історико-архітектурної цінності пам'яток, на той час як власне історія замків залишалася поза увагою. З проголошенням незалежності України та початком національно-культурного відродження історія фортифікаційного будівництва привертає все більше уваги дослідників. Аналізуючи історіографію історії замкових комплексів Тернопілля періоду 1990-х рр. – початку XXI ст., слід зазначити, що дослідження відбуваються в трьох напрямках: археологічному, архітектурному та історичному. Якщо над археологічними та архітектурними дослідженнями пам'яток фортифікаційного будівництва Тернопільщини працюють здебільшого співробітники інститутів “Укрпроектреставрація”, “Укрзахідпроектреставрація”, Інституту археології Академії Наук України, Національного державного інституту теорії, історії архітектури та містобудівництва (НДІТІАМу), то вивченням історії займаються переважно місцеві вчені та краєзнавці.

За останній час значно зросла кількість і важливість піднятих тем у наукових дослідженнях науковців Національного заповідника “Замки Тернопілля”, які активно вивчають історію, архітектуру та пам'яткоохоронну справу не тільки Збараського замку, а й багатьох інших оборонно-фортифікаційних об'єктів області (В. Чайка, В. Данилейко, Н. Ганусевич, М. Довгаль та ін.). Результати таких досліджень регулярно публікуються у щорічних “Наукових записках “Національного заповідника “Замки Тернопілля” (2011–2022 рр.).

Окремо хочемо відзначити вклад сучасного українського краєзнавця, дослідник історико-архітектурної спадщини Збаражчини Руслана Підставки. Його науковий доробок відкриває нові сторінки з історію будівництва та функціонування Збараського оборонного комплексу [11; 10].

Отже, сучасний етап досліджень даної проблематики з одного боку – продовжує вирішення загальних проблем дослідження і охорони культурної спадщини, започатковане в довоєнний та радянський періоди, з іншого – виокремлює замкові комплекси з загальної сфери історико-архітектурних об'єктів і розглядає проблеми охорони, пов'язані зі специфікою цього виду пам'яток.

Список використаних джерел

1. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. *Teka konserwatorska*. Lwów, 1892. S.63.
2. Karpowicz M. Matteo Castello – architekt wczesnego baroku. Warszawa: „Neriton”, 1994. 96 s.
3. Karpowicz M. Matteo Castello i zamek w Zbarażu. *Saeculum Christianum*. № 2. 2003. S. 79-81.
4. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Poznań: Nowa Druk. Polska (Wydaw. Orędownika), 1915. 38 s.
5. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. Ludwik Kubala. Szkice historyczne: serja I i II: wydanie piąte. *Dziela Ludwika Kubali*. Lwów, Warszawa, 1923. T. 2. S. 71–122.
6. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu. *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. Warszawa, 1956. T. I. Z. 4. S.372–380.
7. Білик Н. Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені*

Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2016. URL:
<http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7337/1/Bilyk.pdf>

8. Нельговский Ю. А., Годованюк Е. М. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. *Архитектурное наследство*. 1986. № 34. С. 125–133.

9. Нельговський Ю. Замок у Збаражі. *Українське мистецтвознавство*. Вип.5. 1971. С. 199-205.

10. Підставка, Р. Авторство та реконструкція замків Збаража: наук.-попул. вид. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2012. 80 с.: іл.

11. Підставка, Р. Фортифікації Збаража (відоме і невідоме): наук.-попул. видання. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2012. 112 с.: іл.